

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАСЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2023 № 3 (171)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарев

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрєн,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острянюк, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохий, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджєєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2023–2024 роки

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2023

ЗМІСТ

У глиб віків

- Павленко С.* Розбудова Київської митрополії (формування єпископської команди) у добу гетьмана І. Мазепи 5

Історія міст і сіл

- Жам О., Капітан Л., Лукашевич О., Гайдаєнко І.* Осушення заболочених ґрунтів у заплаві річки Трубіж у Переяславському повіті Полтавської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. 27
- Вовкодав В.* Дослідження колекції млинарських споруд Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (1954–2022 рр.): історіографія 42

Церковна старовина

- Хромова В.* Репресоване духовенство Чернігівщини: історіографічний аспект 51
- Рига Д.* Чернігівські церкви та собори ХІ–ХІХ ст., які не збереглися до нашого часу 60

Мовою документів

- Мицик Ю., Тарасенко І.* Із нових документів до історії Сіверщини ХVІІ–ХVІІІ ст. (частина 25) 67

Розвідки

- Пилипенко О.* Діяльність кооперативних організацій українських губерній у галузі зовнішньої торгівлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. 85
- Гриценко А., Колієнко А.* Військово-адміністративний, правовий лад та повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 рр. 92

Літературознавчі студії

- Пилипенко В.* Українське козацтво у творчості Самуеля зі Скрипни Твардовського ... 99
- Гриньова О.* У колі втрат. З особистого листування письменника Юрія Сбітнева (1931–2021) 109
- Воробей Н.* Концепт «БАТЬКІВЩИНА» в творчості Герти Мюллер 120

Дослідницькі нотатки

- Філіпова Г.* «Те, що я збираюся вчинити, буде по-різному трактоване світом»: самогубство, архів Чарльза Вітворта та «протиприродна поведінка» 127
- Оксін Т.* Звільнення Олега Поплавського з посади завідуючого Конотопським краєвим музеєм 137

Некрологи

- Пам'яті Валерія Івановича Белашова (1949–2022) 141

УДК 821.162.1.09-94

Володимир Пилипенко

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У ТВОРЧОСТІ САМУЕЛЯ ЗІ СКРИПНИ ТВАРДОВСЬКОГО

DOI: 10.58407/litopis.230309

© В. Пилипенко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2133-243X>

Метою роботи є проаналізувати образ українського козацтва у творах польського поета середини XVII ст. Самуеля Твардовського. Завдання роботи: визначити, якими термінами користувався Твардовський для опису українського козацтва, що ці терміни означали для освічених читачів XVII ст., як змінювалися описи козацтва в творах Твардовського. *Актуалізація теми.* Українське козацтво лишається однією з популярних тем в українській історіографії. Але окрім досліджень історії власне козацтва, цікаво поглянути на козацтво з іншого боку – зрозуміти, як бачила козаків польська інтелектуальна еліта, які способи вирішення конфліктів вони пропонували.

Самуель Твардовський був одним із відомих письменників сер. XVII ст. Його вплив на розвиток польської літератури визнавали вже сучасники. До теми українського козацтва він звернувся досить пізно, тоді, коли вже не було сенсу її ігнорувати. На мою думку, «відсутність» козаків у текстах Твардовського протягом 1630–1640 рр. можна пояснити тим, що поет не хотів зайвий раз злити своїх покровителів і потенційних меценатів. Твором, в якому поет проявив власне ставлення до козаків, до повстання та козацьких ватажків, була поема «Wojna domowa». Головними ознаками козаків у поемі стали: велика кількість, безликість (майже не нотує імена ватажків, окрім Богдана та Тимофія Хмельницьких, М. Кривоноса, І. Богуна), жорстокість, зрадливість. Окремо слід відмітити характеристику Б. Хмельницького як тирана.

Висновки. Вокабуляр Самуеля Твардовського мав як досить поширені терміни й поняття для характеристики козаків, так складні поняття класичної політичної теорії. Наприклад, термін тиран, який у поета мав подвійне значення.

Ключові слова: польська література, поема, суспільно-політична думка, повстання, козаки.

Самуель зі Скрипни Твардовський – один із найвідоміших польських поетів та хроністів першої пол. XVII ст. Він є автором історичних епічних творів, з-поміж яких на українських землях найбільшу популярність мала «Wojna Domowa Z Kozaki y Tatarsy Moskwa, rotum Szwedami y z Węgrzy Przez lat Dwanaście tocząca się dotąd». Саме цю поему активно використовували козацькі хроністи кінця XVII – поч. XVIII ст. для написання власних історичних творів. Майбутній поет отримав гарну освіту, мав військовий та дипломатичний досвід. Усе це відобразилося в його історичних творах.

Творчість Твардовського останніми роками стала предметом досліджень польських істориків літератури. У першу чергу Міхала Курана, Романа Кживого, а також Ренати Риби, які здійснили критичну едіцію більшості творів Твардовського. А Міхал Куран¹ та Рената Риб² присвятили монографії окремим творах Твардовського. З-поміж українських істориків слід виділити дослідження Інни Тарасенко. Предметом її дисертаційного дослідження став лише один твір Самуеля Твардовського – «Wojna domowa». За матеріалами дисертаційного дослідження було видано монографію, у якій поему проаналізовано з погляду інформаційного потенціалу для дослідження Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.³

¹ Kuran Michał. Retoryka, historia i tradycja literacka w twórczości okolicznościowej Samuela Twardowskiego. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2008. 477 s.

² Ryba Renata. «Książę Wiśniowiecki Janusz» Samuela Twardowskiego na tle bohaterskiej epiki biograficznej siedemnastego wieku. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2000. 157 s.

³ Тарасенко І. «Wojna Domowa» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. Київ, 2011. 207 с.

Метою розвідки є проаналізувати образ українського козацтва в історичних творах С. Твардовського. Джерельною базою є історичні твори Твардовського. Найперше, «*Wojna Domowa*» та «*Władysław IV, król polski i szwedzki*». Хоча окрім цих творів поет писав й інші історичні поеми, але до козацької тематики звертався не завжди. Переживаючи військову, політичну кризу, яку викликало в Речі Посполитій повстання Б. Хмельницького, на власному досвіді, Твардовський, очевидно, не міг ставитися до козаків позитивно чи навіть нейтрально. Тому, ще до початку роботи з джерелами, можна досить впевнено стверджувати, що образ українського козацтва в творах Твардовського негативний. Проте мене будуть цікавити терміни та поняття, які використовує поет для опису козаків, чому автор використовує саме такі терміни, на яких рисах козацтва зацентровано увагу, а які заретушовані, «політологічний код», яким користується автор. Для цього в хронологічній послідовності визначимо вокабуляр поета. Це дасть можливість проаналізувати зміни в описах козаків. Потім вокабуляр Твардовського достосуємо до політичної термінології Речі Посполитої сер. XVII ст., що дасть можливість відкрити «політичний код» поем.

Не буду зупинятися на біографії поета, позаяк це не є темою цієї розвідки. Із життєвим шляхом С. Твардовського можна детально ознайомитися в публікаціях І. Тарасенко, М. Курана та Р. Кживого. Але головні віхи біографії окреслю, оскільки це важливо для аналізу творчості поета. Самійло Твардовський, на думку більшості дослідників, народився близько 1600 р. Спочатку навчався вдома, потім в єзуїтському колеґіумі в Каліші. Згодом розпочав службу у війську, де набув бойового досвіду, про який згадував у своїх поезіях. Після Хотинської війни Твардовський брав участь у дипломатичній місії князя Кшиштофа Збараського до Стамбула. С. Твардовський був свідком, а, можливо, й учасником польсько-козацького протистояння сер. XVII ст. Не дивно, що автор неодноразово звертався до «козацької теми» в своїй творчості.

Нещастям, яке постійно переслідувало поета, були проблеми із меценатами. Змолоду Твардовський пов'язував свою кар'єру з Кшиштофом Збараським, але той досить швидко помер. Невдовзі помер і старший брат Кшиштофа – Єжи. Поет шукав підтримки у Яреми Вишневецького, короля Владислава IV. Їм він адресував свої твори, що вплинуло на те, як автор відгукувався про козаків.

Твардовський досить пізно почав друкуватися. Його першим опублікованим твором є «*Przeważna legacja jaśnie oświeconego księżęcia Krzysztofa Zbaraskiego...*» (1633 р.), який, за слушною характеристикою І. Тарасенко, зробив автора відомим⁴. І тут слід виокремити два зауваження: про адресата й про дату. Поему було присвячено князеві Яремі Вишневецькому, який славився не лише своїм непростим характером, а й складними стосунками з козаками. По-друге, друк припав на період козацьких повстань, коли ставлення до козаків у польському суспільстві різко погіршилося. Уже минув період легкої ейфорії після Хотинської війни, коли навіть польські державні діячі та публіцисти припустили можливість співпраці з українським козацтвом та визнавали їхні заслуги у війні з Османською імперією. Стосунки Варшави й запорожців знову повернулися в звичне русло напруженого протистояння. На мою думку, такі обставини впливали на те, що і як писав Твардовський про козаків. Тож нічого дивного немає в тому, що в «*Легатії...*» участь козаків у Цецорській та Хотинській битвах оминули увагою. Це було б недоречно з огляду на адресата поеми й завданням знайти мецената, яке стояло перед автором.

Така ж ситуація повторюється й у наступному творі Твардовського «*Szcześliwa Moskiewska Expedycja Najasniejszego Władysława IV [...]*», який побачив світ 1634 р. На думку дослідників, цей вірш можна віднести по епінікіїв (епінікіонів) – давньогрецьких привітальних пісень на честь переможців змагань, які виконувалися на батьківщині переможця під час його повернення⁵. Він був написаний Твардовським, щоб вшанувати перемогу польського війська під Смоленськом та, ймовірно, пошукати підтримки двору. В усьому творі про козацтво не згадується взагалі, хоча участь і реєстрових козаків, і запорожців у війні була досить значною. На мою думку, причиною «відсутності козаків» у «*Szcześliwa Moskiewska Expedycja...*» стало небажання автора створювати провокаційний контент, який міг не сподобатися королівському двору.

Черговим за хронологією твором Твардовського, у якому він мав би торкнутися проблеми козаків, хоча б з огляду на тему твору, є «*Książę Wiśniowiecki Janusz...*», який був надрукований 1646 р. Але в ньому, як і в попередньому, ми не зустрічаємо згадок про козаків. Поет, вихваляючи дім Вишневецьких та особисто князя Ярему, на мою думку, свідомо уникав козацьких сюжетів. Автор не міг не згадати про Дмитра Корибута Вишневецького, відомого предка князя Яреми, але при цьому повністю замовчав його роль у розвитку козацтва й побудові Січі на Хортиці. Бо для Яреми Вишневецького згадка про

⁴ Тарасенко І. «*Wojna Domowa*»... С. 61.

⁵ Kuran Michał. *Retoryka, historia...* S. 156–157.

предка – це одна, а от демонстрація його зв'язку з бунтівливими козаками – зовсім інша справа.

Узагалі, читаючи ранні твори Твардовського, складається враження, наче автор намагався максимально довго не чіпати козацьку тему. Можливо так і було. Адже від 1638 р., після того, як Варшава нав'язала козакам «Ординацію», особливих проблем із козацтвом у Речі Посполитій не було, повстання припинилися, козацькі напади на Крим майже зникли. Наслідком цього стало те, що тема козацтва та пов'язана з нею тема татарсько-турецької загрози майже зникли із суспільно-політичного дискурсу. Підтвердженням може слугувати єдина згадка про козаків у творі Твардовського «*Satyr na twarz Rzeczypospolitej w roku 1640*». Головний герой вірша – Сатир, – критикуючи порядки Речі Посполитої, зазначає:

«*Козацтва маю трохи й шуму з ним трохи*»⁶ (тут і далі переклад наш – В.П.)

Така характеристика чітко вказує на те, що козацтво перестало створювати проблеми для Варшави й поступово зникло з публічного простору, перетворюючись на вирішену проблему. Але «десятиліття золотого спокою» досить швидко минуло.

Ситуація кардинально змінилася після початку козацького повстання. Козаки із небезпеки, яка, мабуть, видавалася прирученою, упокореною, одразу перетворилися на небезпеку актуальну. На початок повстання, який був дуже вдалим для козаків, відгукнулися письменники. Не стояв осторонь і Твардовський.

За оцінками Михала Курана, першим твором Твардовського, у якому автор висловився на тему козацького повстання, є «*Pobudka wychodzącemu wojsku pod Ołykę pro 1 Maii anno 1649*»⁷. Його написано до конкретної події – збору польського війська у травні 1649 р., після того, як закінчився період польсько-козацького перемир'я.

Упродовж бойових дій 1648 р. польське військо зазнало низки невдач, з-поміж яких особливо прикрою була поразка під Пилявцями, звідки шляхетське військо почало втікати ще до початку бою. Оскільки головним завданням твору було надихнути польську шляхту на боротьбу із козаками, то автор концентрується саме на цьому. Відтак він майже на згадує козацтво в тексті, хоча козаки, як ворог, як небезпека, присутні у творі. Твардовський згадує козацьких ватажків Б. Хмельницького та М. Кривоноса у досить неочікуваній ролі: як антипод до марнотратської шляхти. Поет риторично запитує:

«*Хто Кривоноса, або Хмеля у такий час*

Сподівався побачити одягнутим у альтебас?»⁸

Дорогий одяг польської шляхти (альтебас – різновид дорогої парчі), яка збиралася на війну проти козаків, був для Твардовського символом морального занепаду шляхти та неготовності її до виконання обов'язку захисту держави. Тож автор іронізував над цим. Водночас у «Побудці» поет ще ра звертається до теми одягу, коли зображує шляхту, яка була змушена перевдягнутися зі свого дорогою одягу в просту сермягу, щоб мати можливість сховатися від переслідування козаками й добратися додому.

У такий спосіб Твардовський докоряв шляхті за те, що вона не виконала свій обов'язок. У цьому контексті козацтво виступає в тексті в ролі морального антипода польської шляхти. На перший погляд, таке порівняння неочікуване, але насправді у польській політичній публіцистиці можна знайти досить багато прикладів, коли автори порівнюють польське військо чи шляхетське ополчення із ворогом (козаками, татарами, турками) та доходять висновків про переваги ворогів над поляками⁹. Хоча це не впливає на загальний висновок, що польське військо обов'язково перемаже. Тож і Твардовський далі натяку не йде, він навіть жодного разу не вживає слово «козак», замінюючи його «виузданими гультями»¹⁰.

1649 р. Самуель Твардовський друкує новий великий за обсягом твір «*Władysław IV, król polski i szwedzki*». Загалом твір, присвячений польському королеві Владиславу IV, виявився посмертним панегіриком монархові. У ньому поет вперше детально торкнувся козацької теми. На той час ігнорувати її вже не було ні можливості, ні сенсу. Життя Владислава Вази було тісно пов'язане з українським козацтвом. Але Твардовський і надалі продовжує використовувати перевірену тактику: де можна замовчати про козаків – він мовчить, а де не вдається промовчати – говорить лише негативні речі. Наприклад, успішні походи на турецькі чорноморські фортеці змальовані як заслуга Владислава:

⁶ Twardowski S. *Satyr na twarz Rzeczypospolitej w roku 1640*. С. 2.

⁷ Kuran Michał. *Retoryka, historia...* С. 271.

⁸ Twardowski S. *Pobudka wychodzącemu wojsku pod Ołykę pro 1 Maii anno 1649, [b.m. 1649], wiersz 53–54 (Kto Krzywonośa? Albo się w tym czasie // Spodziewa widzieć Chmiela w altebasie?)*.

⁹ Пилипенко В. Ідеалізація Османської імперії у політичній публіцистиці Речі Посполитої сер. XVI – сер. XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 32–38.

¹⁰ Слово «виузданий» означає коня, який вирвався із уздечки, у переносному значенні – хтось, хто вийшов з-під контролю.

*«Niedługoż się i na sam wielki Wschód obrócił,
otomańską gdzie hydrę tak przez syna skrócił,
że tyle łbów i rogów hardych pomiatała,
a – na kark przydeptana – przed nim się czołgała,
skąd przyjąwszy z pokorą pokój wymuszony,
dotąd nie śmie przestąpić progu tej Korony.
Jego szczęściem wschodowe dojechane zorze,
pustoszona Tauryka i Czarne gdzieś Morze
po Dziurdzistan i Kolchy...
... okurzony dymem
nie raz Konstantynopol, nie raz mury drżały
i w okna aż cesarskie łuny uderzały»¹¹.*

Як бачимо, у цьому пасажі взагалі відсутня згадка про козаків. Однак згадки про козацькі напади на татар і турків ще кілька разів будуть з'являтися у тексті.

Так, описуючи виникнення українського козацтва, Твардовський діє відповідно до усталеної польської традиції, описуючи козаків, як утікачів, що «з батьківщини назавжди вигнані», та селян, яким не вистачає землі. Ці «селяни» та «вигнанці» організовують численні напади на Кримське ханство та Османську імперію:

*«A tam kiedy posłużą wiatry im życzliwe,
nie tylko pomorszczyzny i bliższe Kilije,
ale i Trapezonty, i Teodozyje,
Tauryki, Chersonozy bez odporu burzą,
aż i pod nos samemu cesarzowi kurzą
prędkością niesłychaną, bo i morskie czaty,
i wszystkie ubiegają klasy i armaty
wschodowej karadyni, i nie śni się komu –
oni już gdzie w pół morza i znowu wnet w domu».*

Напади стали великою проблемою, «бичем та блискавкою на поган», адже козаки здобували міста й села, де «обидві статі з бридкою кров'ю та попелом змішували»¹². У такому описі козацтва немає нічого негативного, а згадку, що козацтво є небезпекою для татар, можна обережно потрактувати як визнання козацьких заслуг в обороні степового кордону Речі Посполитої. Цікаво, що опис убивств, які чинять козаки, майже дослівно співпадає з аналогічними описами «татарської жорстокості» стосовно населення Речі Посполитої, але, звісно, без негативної конотації.

Позиція автора змінюється, коли він розповідає про турецькі погрози у відповідь на козацькі напади. Козаки одразу перетворюються на «гультяїв», яким неможливо заборонити виходити в море¹³, а польські делегати на переговорах погоджуються на те, щоб турки громили й били козаків, де їх наздоженуть, – «тим нас найменше розгнівають»¹⁴.

Цікавим є опис участі козаків у Хотинській битві та вокабулярій поета. Спочатку автор лише згадує, що козаки є. Але згодом зупиняється на цій темі детальніше. Так, прихід козаків до польського війська на Дністрі порівнює зі сходженням снігової лавини з Карпатських гір, яка затопила усі прилеглі долини:

*«Szło ich, jako ogromne trzęsły o tym wieści,
do obozu naszego tysięcy czterdzieści.
Gdzie kinęły, wszędy strach, popioły i zbiegi»¹⁵.*

Сам опис Хотинської битви займає значну частину твору. Він вказує на потужну атаку турків на козаків, які витримали натиск ворога, а відтак контратакували:

*«Turcy jako pioruny z góry Jowiszowe
uderzą na Kozaki, wprzód wywarszy działa,
z którego aż rumoru ziemia zahuczała,
wyjąc zewnątrz straszliwie, a pole z płomieni
rozświeciło.
...dopieroż i Kozacy na nie tak wjechali,
jako chmury burzliwe,»*

Звісно, війна неможлива без загиблих, й автор визнає значні втрати, як козацького, так і польського війська. Але при цьому він не вдається до перерахунку козацьких втрат, як

¹¹ Я користувався новим критичним виданням твору: Twardowski Samuel. Władysław IV, król polski i szwedzki. Wydał Roman Krzywy. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN; Stowarzyszenie «Pro Cultura Litteraria», cop. 2012. 526 s. S. 33.

¹² Twardowski S. Władysław IV... S. 85–86.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid. S. 138.

робить це в описі польського війська. Можливо, через незнання ватажків запорожців, можливо, через те, що для нього козаки були всі «на одне лице».

Підсумовуючи поему «Владислав IV», можна сказати, що у тексті немає виразно негативної оцінки козацтва. Описи козаків у творі я б назвав нейтральними, адже автор подекуди навіть визнає їхні заслуги. Причину такого опису козаків у поемі Твардовського я вбачаю в тому, що текст писався до повстання Хмельницького й підстав жорстко критикувати і звинувачувати козаків у Твардовського не було.

Усе інакше в найвідомішому творі «Wojna domowa». Поема написана після вибуху козацького повстання, укладання Зборівського договору й переосмислення того, що відбулося. У творі автор не приховував негативної оцінки козаків. Описуючи козацтво, поет найчастіше вживає слово «гультяйство» та «виуздане гультяйство». Така характеристика вказує на нешляхетське, низьке походження, що було лише частиною правди, адже в лавах козацького війська опинилося багато представників української шляхти. Твардовський звертався до повсталих селян із запитанням: звідки стільки злості до своїх панів? На думку поета, краще вони б використали свою силу для нападу на ворогів і визволили християнські народи, ніж повстали проти держави й короля¹⁶. Тракткування повстанців, як селян, що збунтувалися, було характерним для польської політичної думки першої половини XVII ст. й завдяки історичним трактатам сер. XVII ст. закріпилося в наступних поколіннях. Спочатку в тексті автор не розділяє військо повстанців на селянське та козацьке, але згодом додає окремі розповіді про козаків, які свавільно жили на Дніпрі, промишляли розбоями, рибальством та грабували турків і татар. А для турків не було нічого страшнішого за козаків.

Цікавою є згадка, що козаки «стримували передмур'я»¹⁷. Концепція «передмур'я християнства» (*antemurale christianitatis*) набула великої популярності серед польської шляхти й навіть використовувалася польськими дипломатами в міжнародних відносинах. У межах цієї концепції Польща трактувалася як передмур'я християнського світу, яке захищає християн (Європу) від турецької загрози¹⁸. Наприклад, польський публіцист Кшиштоф Варшевіцький (Krzysztof Warszawicki) писав, що «Річ Посполита – башта всієї Європи, мур цілого християнства. Якщо поганці її здобудуть, то будуть скакати по полю битви в шляхетській крові й те буде їм забавкою»¹⁹. Іноді польські автори передмур'ям називали українські землі. Так, Вацлав Кіцький (Wacław Kicki) називав українські землі «щитом і муром» Польщі, писав, що за колоніями «Польща сидить ... неначе за муром»²⁰, а Бартош Папроцький (Bartosz Paprocki) – польський хроніст, поет та перекладач, у вірші «Historia żałosa o prętkości u okrutności tatarskiej...» (1575 р.) зобразив Україну, як мур Польщі:

*«Płaczą Ruskie Krainy swej drużyny wierney
Z których niedawno mieli mur tak mowią pewny.
Ten teras rozwalili okrutni Poganie.
A już czym oni zwali/ to przechody nanie.
Twy to dziś Mur Cna POLSKO aleć barzo słaby
Radzęć bądź ostrożniejsza dodawaj mu rady»²¹.*

Але концепцію передмур'я не використовували для описів козацтва. Тим цікавіший текст Твардовського.

В описі війська Б. Хмельницького я б виділив кілька головних характеристик. По-перше, С. Твардовський описує козацьке військо, як поєднання козаків, збунтованих селян та татарських загонів. Треба наголосити, що в публіцистичних текстах др. пол. XVII ст. з'явився новий топос козацько-татарського союзу. Цього не було в першій пол. XVII ст. і він відбивав реальний стан речей. Козацько-татарська співпраця була й раніше. А в 1624 р. запорожці навіть уклали міжнародну угоду з претендентами на кримський трон²², і ця співпраця вийшла на новий рівень за часів Хмельниччини. Козацько-татарське військо поет порівнює із Гідрою, мабуть, натякаючи на наявність кількох голів у об'єднаному вій-

¹⁶ Twardowski S. Wojna Domowa Z Kozaki y Tátary Moskwą, potym Szwedami y z Węgry Przez lat Dwánaście tocząca się dotąd [...] Kraków, 1660. 114 s. S. 1.

¹⁷ Ibid. S. 4.

¹⁸ Докл. про концепцію польського передмур'я див.: Tazbir J. Polska przedmurzem Europy. Warszawa: Twój Styl, 2004. 215 s., Tazbir J. Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy: mity a rzeczywistość historyczna. Warszawa: Interpress, 1987. 156 s.

¹⁹ Warszawicki Krz. Chryzstofa Warszawickiego po śmierci króla Stefana na pierwszym i głównym zjeździe Mazowieckim mowa. Dwie mowy pogrzebowe ks. Krzysztofa Warszawickiego kanonika Krakowskiego. Wyd. Kazimierza Józefa Turowskiego. Seria (Biblioteka Polska). Kraków: Wydaw. Biblioteki Polskiej, 1858. S. 34.

²⁰ Kicki W. Dialog o obronie Ukrainy u pobudka z przestroga dla zabiezenia incursiom tatarskim. Dobromil, 1615. S. B4.

²¹ Вирський Д.С. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – сер. XVII ст.) Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Ч. 2. С. 228.

²² Брехуненко В.А. Дипломатія українського козацтва й Кримський ханат: невідомі сторінки укладення першого козацько-кримського договору 1624 р. *Козацька спадщина*. 2005. Вип. 2. С. 50–54.

ську²³. Твардовський постійно вказує на наявність у війську повстанців селян. Селяни не повинні воювати, їхня функція в суспільстві – працювати й користися своїм панам. Участь селян у війні проти Речі Посполитої є порушенням порядку речей, що загрожує руйнуванням усієї держави. На непідготовленість селян вказує зброя, якою вони користуються під час бойових дій – в основному це перекована коса («наставлена догори коса»²⁴). Це, з одного боку, справді відповідало дійсності, з іншого – вкотре маркувало військо повстанців як низьке, не шляхетне, адже існувало поняття благородної лицарської зброї та зброї плебейської. Коса була плебейською.

Іншою ознакою війська повстанців є його жорстокість. Це – звична характеристика, яку завжди використовують для опису військ неприятеля. При цьому самі описи часто кочували від одного автора до іншого. Для прикладу, звернімося до вже згаданого тексту Бартоша Папроцького 1575 р. Український історик Д. Вирський зазначає, що цей вірш «у вітчизняній історіографії може претендувати на статус класичного опису вдалого татарського набігу на українські землі»²⁵.

*«Чинячи за своєю думкою / так людей вибракював /
Діток малих розтинав / і голови знімав
Старим, котрі не могли за ним прудко ходити /
[З тими] Котрих, як псів, на смиках так волів водити.
Узявши [гвалтом] жінку перед [очима] чоловіка / нецнотливі забави
Плодив і з панянками / і мучив [свійську] худобу.
Здер шкіру на хребті бідному волові /
І там же руки, ноги в'язав чоловікові.
Дитя, яке плакало / взявши за ноги /
Зараз вдарив об землю / там же при дорозі.
Коли йшов негідник / лежало їх багато /
Котрих ще живих / їли пси сміливо»²⁶.*

За моїми спостереженнями, цей опис майже без змін переписав при складанні вірша «Bitwy znamienite... W roku teraznieyszym 1620... spisane» М. Пашковський²⁷. Подібні описи в кількох місцях знаходимо й у «Wojna domowa». Автор вказує на жорстокість, дикість збунтованих селян і виносить цей підпис на маргінес сторінки. В описі Твардовського повстанці убивають усіх без розбору, заливають усе кров'ю:

*«Dziateczki przed oczyma Matek rozdzerali
Y wbyiali na Krzyże. Panienom wprzód kwiaty
Splugawiwszy różane/ O nad wszystkie katy
Toż ich wpuł różćinali»²⁸.*

І як тут не згадати про «мальчика в трусіках» від російської пропаганди?! Що вкотре демонструє живучість таких стереотипів для опису ворога.

Ще однією важливою рисою війська повстанців є його кількість. Твардовський, говорячи про козаків, завжди вказує, що їх багато. Поет не виокремлює загоны, як він це робить для польського війська. Останнє постає в поемі персоналізованим, ватажків названо на ім'я, загоны – прізвищами їхніх керівників. У козацькому війську згадано лише Богдана та Тимофія Хмельницьких і Кривоноса. Отже, повстанці постають безликою, але значною масою. Козацького війська «без ліку», до Збаража прибуває «сто тисяч прибуло підмоги / гультайства...» [WD II, 79]. Описуючи повстанців, Твардовський порівнює їх із сараною або хмарами²⁹. Боротьба з незліченною кількістю ворогів додає польському війську слави, показує масштабність трагедії й героїзм польського війська, яке протистоїть такому ворогові. В описі Твардовського це протистояння набуває екзистенційного забарвлення. Уже на початку першої частини поеми автор пише, що «жорстокішої ніколи у Польщі не бувало війни» [WD I, A].

*«... Що зараз
Знищена Україна і пів усієї Польщі
По Сян і далі до Вісли все вкрите брудким попелом» [WD I, 2].*

²³ Twardowski S. Woyna Domowa Z Kozaki... S. 6.

²⁴ Ibid. S. 62.

²⁵ Вирський Д. Околиця Ренесансу... Ч. 1. С. 250.

²⁶ Подаю текст Папроцького у перекладі Д. Вирського: Вирський Д. Околиця Ренесансу... Ч. 2. С. 271.

²⁷ Paszkowski M. Bitwy znamienite... W roku teraznieyszym 1620 [...] przez [...] Marcina Paszkowskiego spisane. В. м. др., 1620.

²⁸ Twardowski S. Woyna Domowa Z Kozaki... S. 13.

²⁹ Twardowski S. Woyna Domowa Z Kozaki i Tatory Moskwą, potom Szwedami, i z Węgry, Przez lat Dwanascie Za Panowania [...] Iana Kazimierza [...] Tocząca się. Na cztery podzielona Xięgi Oyczystą Mużą / Od Samvela z Skrzyzny Twardowskiego Opus Posthumum – [War. A] Calissii 1681. S. 51.

І ця пожежа, що охопила Вітчизну й майже цілий світ, розпочалася з маленької іскорки [WD I, 5]. До цієї ідеї автор повернувся наприкінці першої частини поеми, де стверджував, що

*«Ця війна страшна закінчилася,
Що не лише Польщі, а усьому
Християнству загрожувала.
Tak wojna ta straszliwa tedy się skonczyła /
Ktora Polszcze nietylko, ale społ groziła
Krześciaństwu wszystkiemu...»* [WD I, 95].

Для підтримки козаки навіть вдаються до нечистої сили та чарів. Твардовський переповідає історію про сестру одного з козацьких ватажків, яка за допомогою чарів намагалася захистити брата [WD I, 44], а в другій частині звинуватив у чарах самого Хмельницького. Але це не допомогло козакам, адже на захисті польського війська стояли Богородиця та Архангел Михаїл [WD II, 30–31]. У такому описі козацько-польське протистояння набувало ознак релігійної боротьби, що, зрештою, відбивало реалії того часу. Згадати хоча б відому промову Хмельницького на переговорах у Переяславі в лютому 1649 р., яку занотував у своєму щоденнику Войцех Мясковський. На добру обізнаність Твардовського з цим джерелом вказує І. Тарасенко³⁰. Тоді гетьман заявив: «... а що перше я воював за шкodu і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру». Або згадку про те, що з-поміж трофеїв, які поляки захопили в таборі козаків, був меч, висланий від патріарха до Б. Хмельницького на війну [WD II, 43]. На вирішальну роль православних священників у розпалюванні повстання вказував й автор анонімного памфлета 1648 р. «Dyskurs o terazniejszej wojnie kozackiej albo chlopskiej», там, зокрема, був прямиий заклик знищувати православні церкви та монастирі³¹. Хоча варто наголосити, що Твардовський надавав релігійному факторові у війні меншого значення.

Самуель Твардовський, описуючи війну, вказував на зраду Хмельницького та селян. Це – постійний мотив твору й головний термін для пояснення причини війни. Хмельницький зрадив короля. Він відмовився покоритися й уклав угоду з татарами: склав нову присягу ханові на шаблі [WD I, 6]. Хоча варто вказати, що поет згадував «кривду», яку завдав Хмельницькому Чаплинський, пограбувавши володіння майбутнього гетьмана. Проте опис війни відбувається в категоріях зради й покути за неї. Хмельницький зрадив свого правителя, а селяни його підтримали (*Duma chłopska, Żeby iey nie dostąpiła || Żadna Pańska powaga* [WD II, 7]). Тож поет ставить питання: як пробачити його зради та хитрощі (*na iego zdrady i fortele || Nic się nie odlądaić*) [WD II, 8]?

Виходячи з поняття зради, Твардовський оповідає про закінчення «першої війни» – укладання Зборовського договору. Так, автор говорить про необхідність «упокорити» Хмельницького [WD I, 37], а коли гетьман таки прибуває на переговори до короля, то:

*«W drogim widzą Namiecie padno na kolana
Grzech swoy znaiąc, a tylko miłosierdza prosząc,
Woyska przytym wszystkiego supplikę przynoszą
Y pod nogi poruczą»* [WD I, 85].

У другій частині поеми теж є опис переговорів козаків із королем: вони стоять на колінах, не підводячи очей, і просять прощення в монарха [WD II, 40]. Звісно, що король вибаचाє, адже він милостивий до своїх підданих. Особливо, якщо вони розкаються в своїх вчинках.

У вокабулярі Твардовського, яким поет користується, описуючи козацьке повстання, кілька разів зустрічається слово «тиран» для характеристики Хмельницького. На мою думку, таке використання термінів є цікавим, адже виводить нас у іншу площину розуміння тексту. Бо це відображає ставлення Твардовського до Хмельницького як до правителя певної території. Адже терміни, які поет використовував для характеристики козаків: бунтарі, повстанці, злодії, гультяї не стосуються політичної влади. Вони лише вказують на те, що козаки порушили існуючі правила, зламали порядок. Натомість, «тиран» – це поняття політичної теорії, яке стосується влади, способу її отримання та реалізації. Оскільки Твардовський отримав гарну для свого часу освіту, то немає сумнівів, що він добре знав античних класиків політичної теорії. Платон, Ксенофонт, Полібій і особливо Аристотель були обов'язковою лектурою в тогочасних колегіумах. Саме на їхніх роздумах про політичний устрій ґрунтувалися теоретики та практики політики Речі Посполитої. Усі перераховані класики визначали тиранію негативною формою правління, адже правитель дбає лише про власний інтерес і про те, щоб лишитися при владі. Характерною ознакою тиранії є

³⁰ Тарасенко І. «Wojna Domowa»... С. 88.

³¹ Dyskurs o terazniejszej wojnie kozackiej albo chlopskiej, 1648. *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668*. Т. 1, 1648–1660. S. 10.

незаконний спосіб отримання влади – захоплення влади силою в результаті перевороту, бунту тощо. Саме тираном називає Хмельницького Твардовський. Цікаво, що окрім Хмельницького поет називає тиранами московських правителів³². Саму ж владу Хмельницького поет називає тиранською. Питання тирана та його влади було одним із тих, які проковували жваву відповідь у середовищі польської шляхти. Навіть сама згадка якогось політика в одному реченні зі словом «тиран» на довго псувала репутацію.

Те, що Твардовський використовує однаковий термін для характеристики влади московських царів і Богдана Хмельницького, не означає, що він ставить цих діячів на один щабель. На мою думку, тут ми маємо справу із двома значеннями терміна «тиран», які існували ще від часів античності. Стосовно московського царя, то йдеться про тирана як правителя, що дбає лише про власний інтерес. Така характеристика була дуже поширеною в польській суспільно-політичній думці XVI–XVII ст. Зазвичай вона поєднувалася з інформацією, що в Московії немає свободи й усе населення є холопами царя. Найчастіше такі описи московських царів «виринали» за часів безкоролів'я, коли шляхта активно обговорювала можливих кандидатів на корону Речі Посполитої. Польський дослідник Ігор Конколевський (Igor Kąkolewski) звертає увагу на ще один цікавий аспект польської політичної думки, пов'язаної із проблемою тиранії: на виборність польського монарха й суверенність права. Свої роздуми він підтверджує посиланням на творчість Станіслава Оріховського: «знаний зі своєї емпізи та схильності до шляхетської мегаломанії найславніший польський публіцист XVI ст. Станіслав Оріховський у “Розмові або Діалозі про екзекуцію польської корони” (1563) стверджував, що завдяки елекційності монархічної влади та суверенності права над правителем та підданими, жодна інша держава не може порівнятися із Польщею у “свободі”»³³.

Коли йдеться про Хмельницького, то все інакше. Термін «тиран» стосовно гетьмана означав незаконний спосіб отримання влади. І тоді характеристика гетьмана як «зрадника», постійне акцентування уваги читача на тому, що Хмельницький порушив свою присягу, порушив угоду з королем, не суперечать одна одній, а навпаки, доповнюють образ ватажка повстанців.

У характеристиці Хмельницького поет йде далі й звинувачує гетьмана в тому, що той хоче стати монархом [WD II, 77]. Щоправда, слід зазначити, що Твардовський писав поему не під час Хмельниччини, а міг поглянути з певної відстані. Тому закиди гетьману щодо створення власної держави не можна назвати пророчими. Проте вони цілком відповідають баченню ситуації та політичної мети повстання частиною польської шляхти. Таке звинувачення набуло поширення одразу після перших успіхів козацького виступу, коли стало зрозуміло, що це не чергове повстання, яке Варшава звично придушить. У політичному дискурсі почали з'являтися переважно анонімні тексти («дискурси», «роздуми», «трактати»), в яких автори виказували такі побоювання. Про це писав великий коронний гетьман Миколай Потоцький у листі до короля Владислава IV вже на початку 1648 р., згодом таку само думку виказували великий коронний стражник Самуель Ляц та коронний підчаший Миколай Остророг. І навіть прихильник ідеї примирення з козаками Брацлавський воевода Адам Кисіль погоджувався з такою оцінкою ситуації³⁴. В анонімному творі «Dyskurs o terazniejszej wojnie kozackiej albo chlopskiej, 1648» йдеться про те, що козаки зухвало зовсім вибиваються з підданства Корони Польської й собі нове козацьке або Князівство Руське закладають³⁵.

Але одна справа – захопити владу, і зовсім інша – цю владу узаконити та перетворитися на законного правителя. Прагненням легітимізації власної влади Твардовський пояснював нав'язування з боку Хмельницького союзу з Молдовою:

*«Так Хмельницький зробивши ту Лігу Волоську
І союз із Господарем, не лише Запорозької
Черні буде гетьманом, не лише єдиного краю,
Але цілого Князівства Удільного,
Русі усієї Монархом і Найвищим Правителем»* [WD II, 77].

Отже, у характеристиці Хмельницького Твардовський поєднує два значення терміну «тиран»: як людини, що прийшла до влади незаконним шляхом, але при цьому лишається правителем і навіть прагне легітимізувати свою владу через укладання династичних союзів.

³² Twardowski S. Władysław IV... S. 37, 40.

³³ Kąkolewski Igor. Melancholia władzy: problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2007. S. 253.

³⁴ Drozdowski M. Polityczne przyczyny powstania Chmielnickiego w opiniach szlachty Rzeczypospolitej. S. 69–71. Studia Polsko-Ukraińskie Warszawa: Wydział Lingwistyki Stosowanej. Eksperymentalne Laboratorium Literaturoznawcze, 2014. T. 6 (2019). S. 67–81.

³⁵ Dyskurs o terazniejszej wojnie kozackiej albo chlopskiej. Pisma polityczne z czasow Jana Kazimierza. T. 1. S. 9.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що С. Твардовський досить довго уникав козацької теми в своїх творах. На мою думку, це було пов'язано з небажанням зайвий раз дратувати своїх потенційних меценатів. Але від початку повстання ігнорувати козаків було неможливо, та й не було сенсу. То ж у епічній поемі «Wojna domowa» поет зобразив козаків та їхнього ватажка Б. Хмельницького клятвовідступниками та зрадниками. Визначними їхніми рисами в творах Твардовського стали кількість (безмірна, як сарани, сто тисяч) та безособовість. Окрім самого Хмельницького, його сина Тимофія та М. Кривоноса інших ватажків у тексті майже не згадано. Це різоче контрастує з описами польського війська, у якому перераховані ватажки окремих підрозділів, автор поіменно згадує загиблих. Найцікавішим, на мою думку, є використання терміна «тиран» для характеристики Богдана Хмельницького, адже Твардовський поєднує в ньому два значення: людини, яка отримала владу силою, та правителя, який намагається легалізувати свою владу через міжнародні угоди.

References

Brekhunenko, V. (2005). Dyplomatiiia ukrainskoho kozatstva u Krymskyi khanat: nevidomi storinky ukladennia pershoho kozatsko-krymskoho dohovoru 1624 r. [Diplomacy of the Ukrainian cossacks and the Crimean Khanate: unknown pages of the first cossack-crimean treaty of 1624]. *Kozatska spadshchyna – Cossack heritage*, 2, P. 50–53.

Pylypenko, V. (2015). Idealizatsiia Osmanskoï imperii u politychnii publitsystytsi Rechi Pospolytoi ser. XVI – ser. XVII st. [Idealization of the Ottoman Empire in the political journalism of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the middle 16th – the middle 17th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 32–38.

Tarasenko, I. (2011). «Wojna Domowa» polskoho khronista S. Twardovskoho yak istorychne dzherelo ta pamiatka istorychnoi dumky [«Wojna Domowa» by the Polish chronicler S. Twardowski as a historical source and a monument of historical thought]. Kyiv, Ukraine.

Vyrskyi, D. (2007). Okolytsia Renesansu: richpospolytska istoriografiia Ukrainy (XVI – ser. XVII st.) [The suburb of the Renaissance: The Polish-Lithuanian Commonwealth historiography of Ukraine (16th – the middle 17th c.)]. Kyiv, Ukraine.

Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Pylypenko Volodymyr – candidate of historical sciences, doctoral student at the M.S. Hrushevsky institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National academy of sciences of Ukraine.

E-mail: pylvova@gmail.com

UKRAINIAN COSSACKS IN THE WORKS OF SAMUEL OF CKRYPNA TVAROVSKYI

Purpose of the study. The aim of the study is to analyze the image of the Ukrainian Cossacks in the works of the Polish poet of the mid-17th c. Samuel Twardowski. **Tasks of the research.** To determine what terms Twardowski used to describe the Ukrainian Cossacks, what these terms meant to educated readers of the 17th c., how the descriptions of the Cossacks in Twardowski's works changed. **Actualization of the topic.** The Ukrainian Cossacks remain one of the most popular themes in Ukrainian historiography. But in addition to researching the history of the Cossacks themselves, it is interesting to look at the Cossacks from another angle – to understand how the Polish intellectual elite saw Cossacks and what ways they proposed to resolve conflicts. Samuel Twardowski was one of the most famous writers of the 17th c. His influence on the development of Polish literature was already recognized by his contemporaries. He turned to the topic of Ukrainian Cossacks rather late, at a time when there was no point in ignoring it. In my opinion, the «absence» of Cossacks in Twardowski's texts in 1630–1640 is explained by the fact that the poet did not want to anger his benefactors and potential patrons once again. The poem «Wojna domowa» was a work in which the poet showed his own attitude to Cossacks, the uprising, and Cossack leaders. The main features of Cossacks in the poem were: large numbers, facelessness (he hardly mentions the names of the leaders, except for Bohdan and Tymofii Khmelnytsky, M. Kryvonos, and I. Bohun), cruelty, and treachery. The characterization of B. Khmelnytsky as a tyrant should be noted separately.

Conclusions. Samuel Twardowski's vocabulary included both quite common terms and concepts for characterizing Cossacks and complex concepts of classical political theory. For example, the term tyrant, which had a double meaning for the poet.

Key words: Polish literature, poet, socio-political thought, uprising, Cossacks.

Дата подання: 18 квітня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 22 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, В. Українське козацтво у творчості Самуеля зі Скрипни Твардовського. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 99–108. DOI: 10.58407/litopis.230309.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, V. (2023). Ukrainian Cossacks in the works of Samuel of Skrypna Tvardovskoho [Ukrainian Cossacks in the works of Samuel of Skrypna Tvardovskyi]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 99–108. DOI: 10.58407/litopis.230309.

